

EBÛ YUSUF'UN KİTÂBU'L-HARÂC'INDA ALTIN VE GÛMÜŐ¹

Arş. Gör. Yusuf Erdem GEZGİN²

ÖZET

Hanefî mezhebi içerisinde önemli bir yeri olan Ebû Yusuf, iktisadî konularda dikkat çeken yorumlar yapmaktadır. Bu konular arasında kıymetli madenler dikkati çekmektedir. Mezhep sistematîği içerisinde yazılan meşhur eserlerin ilklerindedir. Ayrıca Harâc ve Emvâl literatürünün ilk örneği olarak Ebû Yûsuf (ö. 182/798) tarafından kaleme alınan eser, malî konular yanında, muâmelât, ceza, idare ve devletler hukuku kapsamına giren çeşitli meseleleri de ele almaktadır. Bu eserin Halife Hârûn Reşîd'den gelen talep üzerine yazıldığı bilinmektedir. Fakat eser, ismi zikredilmeyen bir halifeye yönelik bir hitapla başlamaktadır. Müellifin mü'minlerin emirinin kendisinden haraç, uşûr, sadaka (zekat), cevâlî gibi vergiler ve diğere hususlarda bilip uygulamakla mükellef olduğu kuralları ihtiva eden bir kitap hazırlamasını istediğine dair ifadelerinden halifenin vergi hukukunun düzenlenme isteği taşıdığı düşünölmektedir. Ebû Yusuf'un ilgili kitabında, yirmi iki farklı başlık ve kırk dokuz yerde altın, gümüş ve türevleri ele alınmaktadır. Klasik Harâc ve Emvâl literatürünün her birinin konumuzu farklı başlıklar içerisinde değerlendirmesi ve her kitabın kendine özel metoduna işaret kabilinden, aynı rivayet yahut değerlendirmelerin ayrı ayrı ele alınması uygun gözökmektedir. Altın ve gümüş konusunun ilk dönemde ele alınış şekillerinden örnekler sunmak suretiyle günümüze ışık tutması hedeflenen bir makale olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Altın, Gümüş, Harâc, Ebû Yusuf, Mezhep

ABSTRACT

Imam Abu Yusuf (182/798) who takes an important place in the Hanafi school of law, has remarkable comments about economics. He wrote some issues of economics in his book "Kitab al-Kharaj" which was the first sample of kharaj-amval literature, such as muamalat, punishments, administrative laws and law of nations. But he was particularly interested in precious metals.

The book starts with a dedication to a khalif whose name isn't mentioned but we know that it was written by the order of khalif Harun al-Rashid. We believe that the khalif wanted to organize tax laws because the author mentioned that the khalif ordered a book that contains kharaj, tithe, zakat and the other issues/rules that he must know/obey.

Abu Yusuf examines gold, silver and other species at forty-nine passages under twenty-two titles in his book. We will analyze in this paper the same narratives or comments in different places because they have been examined under different titles in classical kharaj-amval literature and we want to refer to each book's special methods. So, we aimed to enlighten some contemporary issues by referring to some samples about gold and silver in the first period of Islamic history.

Keywords: Gold, Silver, Abu Yusuf, Kharaj, School

¹ Bu Makale 21-23 Ekim 2017 tarihleri arasında Antalya'da düzenlenen ASEAD II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan bildiriden geliştirilmiştir.

² Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, yegezgin@gmail.com

GİRİŞ

İnsan, dünyaya ve nimetlerine meyilli olarak yaratılmıştır. Bu fitrat, insanları hayatının başlangıcından itibaren, kaynakları ve diğer menfaatine olan şeyleri keşfetme, bunları geliştirme ve geliştirmeyi daha ileri aşamalara getirme olarak kendini göstermektedir. Örneğin, yaşamın belli bir döneminde ihtiyaçlar, eşya-eşya, yiyecek-yiyecek ve benzeri şekillerde takas edilerek karşılanmaktayken, bu durum, tarihin bir döneminde değerli kaynakların işlevsel hale getirilmesi şeklinde kendini göstermektedir. İslam dini her alanda olduğu gibi iktisadi alanda da meselelere ya ibkâ ya ıslah ya da tecdid ile yaklaşmaktadır. Bütün bunların izlerini, fıkıh müktesebatımız içerisinde Harâc ve Emvâl literatüründe görmekteyiz. Zira kitap, sünnet ve sahabe uygulamasını işlevsel hale getiren ve belirli kriterlerle sahaya hazırlayan mezhep sistematığı olmuştur. Ebû Yusuf'un Kitâbu'l-Harâc'ı ise konunun, Hz. Peygamber sonrası nasıl geliştiğini görmemiz yönüyle önemlidir.

I. EBÛ YUSUF'UN KİTÂBU'L-HARÂC'INDA ALTIN VE GÜMÜŞ

Ebû Yusuf'un ilgili kitabında, yirmi farklı başlık ve kırk dokuz yerde altın, gümüş ve türevleri ele alınmaktadır. Klasik Harâc ve Emvâl literatürünün her birinin konumuzu farklı başlıklar içerisinde değerlendirmesi ve her kitabın kendine özel metoduna işaret kabilinden, aynı rivayet yahut değerlendirmelerin ayrı ayrı ele alınması uygun gözükmemektedir.

1. Hz. Ömer'in Vasiyeti

Burada, altın ve gümüşe dünya metaı olarak değer verilmemesi konusuna değinilir. Davud b. Ebû Hind bize Âmir'den, Abdullah b. Abbas'ın şöyle dediğini nakletti: Hz. Ömer yaralandığı zaman, vefat etmeden önce yanına girip şöyle dedim: “insanlar küfür karanlığı içinde iken, siz Müslüman oldunuz. Peygamber Efendimizi (s.a.v.) herkes yalanlarken, siz O'nunla beraber gaza ve cihad ettiniz. O Ahirete irtihal ederken sizden razıydı. Halifelik döneminizde ihtilaf vaki olmadı. Şehit olarak ahirete gideceksiniz. Sizi cennetle müjdelerim” deyince, bana: “Bu sözü tekrar ediniz” dedi. Ben de tekrar ettim.

“Yerde ve gökte kendisinden başka ilah bulunmayan Allah'a yemin ederim ki, yeryüzünde *beyaz ve sarıdan (altın ve gümüş)* ne varsa hepsi benim olsaydı, ceza gününün dehşetinden kurtulmak için hepsini feda ederdim.” dedi.³

2. Hz. Ali'nin Vasiyeti

Bu bölüm, Harac kabilinden tahsil edilmesi gereken mallar hakkında bilgi içermektedir. Ayrıca yönetim siyaseti hakkında bilgiler barındırmaktadır.

İsmail b. İbrahim b. el-Muhacir, el-Becelî bize Abdülmelik b. Umeyr'in şöyle dediğini nakletti: Sakîf kabilesinden birinin anlattığına göre, Hz. Ali Benî Ukberâ'ya beni amil olarak tayin ettiği sırada o yerin halkı da yanımızdayken şöyle dedi: “Vazifelendirildiğin yerin haracını, eksiksiz olarak tahsil et. Bu konuda onlara taviz verme ki sende zaaf hissetmesinler, öğlen de benim yanıma gel” dedi. Ben de öğlen yanına gittim. Dedi ki: “Emanetiniz altında bulunan halkın yanında size söylediklerim bir hikmete binaendi. Zira o halk arasında husumet ve düşmanlık bulunmaktadır. Fakat oraya ulaştınca, kesinlikle onların yazlık veya kışlık

³ Ebû Yusuf, “Kitâbu'l-Harâc”, s. 23.

elbiselerinden, yiyecek ve hayvanlarından hiçbirini satmayınız. Haracı tahsil edebilmek adına onları dövmekten ve ayakta bekletmekten sakınıınız. Harac malına karşılık olarak onların eşyalarını (*altın ve gümüş haricinde*) satmayın. Çünkü biz onların malından fazlasını almakla emrolunduk. Bu emrimin dışında bir şey yaparsanız Allah katında siz sorumlu olursunuz. Eğer emirlerime aykırı davranışlar sergilediğinizi duyarsam görevinizden azledeyim.”⁴

3. Giriş (Medhal)

Burada Ebû Yusuf, hem halifeye öğüt vermek, hem de konuya giriş yapmayı amaçlamaktadır. Zira yazacağı konuların ve ortaya koyacağı görüşlerin selefin söylediğinin dışında şeyler olmadığına dikkat çekmiştir.

“Ebû Hanife ve fakihlerin çoğunluğuna göre, Raşid halifeler, Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali (Allah onlardan razı olsun), ganimet mallarının taksimini nasıl yapmışlarsa, halifenin de onlardan bize ulaşan haberlere uyararak, onların taksimine uygun taksim etmesi gerekir. Bu taksim, Müslümanlara müşriklerin ellerinde bulunan silah, eşya ve hayvanlardan ne elde edilmişse, ayrıca altın, gümüş, bakır, demir ve kurşun gibi madenlerden ne varsa ister Arap toprağında olsun ister acem toprağında olsun onların beşte biri alınarak sadakanın sarf yerlerine verilir. Bunlar gibi denizlerden çıkmış bulunan altın, gümüş ve pırlanta gibi ziynet eşyaları ve mücevher ve amber gibi şeylerin beşte biri ise ayette buyrulduğu üzere ganimetlerin arasına konulur.”⁵

Bu hükmün dayanağı olan ayet, “Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri mutlaka Allah’a, Peygamber’e, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Eğer Allah’a; hak ile batılın birbirinden ayrıldığı gün, (yani) iki ordunun (Bedir’de) karşılaştığı gün kulumuza indirdiklerimize inandıysanız (bunu böyle bilin). Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir.”⁶

Giriş bölümünde Ebû Yusuf, ganimetle zekat arasında fark bulunduğuna işaret etmektedir. Zira zekatta nisap söz konusu iken ganimette nisap söz konusu değildir, nisap miktarından az olsa dahi beşte bir alıkonulmaktadır. Nitekim Ebû Yusuf şöyle der: “Madenlerden az olsun çok olsun elde edilen her şeyin beşte biri beytül mâle aittir. Hatta bir kimse iki yüz dirhem gümüş veya yirmi miskalden az altın bulsa, yani bulduğu şey zekat nisabından az olsa bile ganimet malı olmak üzere beşte biri beytül mâlidir. Çünkü bunlar zekat konumunda olmayıp ganimet yerindedir. Dolayısıyla madenin bulunduğu toprak için herhangi bir vergi söz konusu değildir. Bilakis halis altın, halis gümüş, olduktan sonra alınır. Madenlerde, çıkarma işlemi için yapılan masraflar hesaba katılmaz. Zira bu işlemin masrafı, tasfiye edilen altın, gümüş vesairenin kıymetine denk gelerek, beytül mâle gelir kalmaması muhtemeldir. Ayrıca yakut, firûze, sürme, civa, kibrit ve aşı denilen kırmızı boyada beşte bir hakkı yoktur. Zira bunlar çamur ve toprak kabilindedir. Maden ocaklarından altın, gümüş gibi şeyleri çıkaranlar, borçlu olsalar bile yine beytül mâlin hakkı olan beşte bir düşmez.

⁴ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 25.

⁵ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 31.

⁶ Enfâl, 8/41.

Nitekim bir İslam askeri, düşmandan ganimet olarak aldığı malı kendi borcuna karşılık kullanması caiz olmaz. Askerin borçlu olması beytülmalin beşte bir hakkını düşürmez.”⁷

Giriş bölümünde madenlerden ayrı olarak sadece altın ve gümüş için kullanılan rikâz’a değinen Ebû Yusuf şöyle der: “Rikâz: yeryüzünün yaratılışı esnasında, Allah Teâlâ’nın yerin içinde halkettiği altın ve gümüşdür. Bir kimse sahipsiz bir arazide altın, gümüş veya mücevherattan bir hazine bulsa, beşte biri alınıp, kalan beşte dördü de, onu bulan kimseye verilir. Şayet rikâzı bulan kişi, harbî ise, İslam yurduna emânla girmiş olsa bile, rikâz elinden alınıp, kendisine hiç bir şey verilmez. Zimmî olan bir kişi rikâz bulsa, kendisine Müslümana yapılan muamele yapılır. Yani beşte bir alındıktan sonra dört pay kendisine verilir. Köle, mükâteb, ümmü veled, müdebber olanlara da aynen zimmî muamelesi yapılır. Bir müslüman darulharbde bir rikâz bulunca, o Müslüman darulharbe emanı olmadan girmiş ise bulduğu rikâz, ister sahipli isterse sahipsiz bir arazide olsun kendisinden beşte biri alınmaz, hepsi kendisindedir. Zira onun elde edilmesinde ehl-i İslâm tarafından bir kuvvet harcanmamıştır. Eğer O müslüman kimse, dar-ı harbe emanla girmişse, sahipli yerde bulduğu rikâz, o yerin sahibindedir. Rikâz, hiç bir kimsenin mülkiyeti olmayan yerde bulunmuşsa, tamamen bulana ait olur.”⁸

Abdullah b. Said b. Ebî saîd, bize, dedesinden şöyle rivayet etti:

Cahiliye zamanında, kuyuya düşmek sebebi ile yahut bir hayvanın itlafi ile veya bir madende ölen kimsenin diyeti, ölümüne sebep olan kuyu, hayvan veya madenin sahiplerinden alınırdı. Efendimiz (s.a.v)’e bu husus sorulunca: “Kuyuya düşen, hayvan tepen ve maden göçüğünde ölene diyet yoktur. Rikâzda beşte bir vardır.” buyurdular.

Bunun üzerine: “Rikâz nedir? Yâ Rasûlallah” diye soruldu.

“Yeryüzünün yaratılışı esnasında, Allah Teâlâ’nın yerin içinde halk ettiği altın ve gümüşdür.” buyurdular.⁹

Bu bölümün giriş mahiyetinde oluşu ve kitabın yazılışındaki amaca binaen tanıtım mahiyetindeki paragraflar ve rivayetler mevcuttur. Burada Altın ve gümüş, maden olmaları, hazine olmaları, elde edilme yolları ve bütün bunların neticesinde zekata mı yoksa vergiye mi tabi oldukları anlatılmıştır.

4. Fey ve Harâc

Bu başlıkta ele alınan konu, savaşlar neticesinde elde edilen ganimet ve arazilerin mücahitler arasında Hz. Peygamber’den itibaren nasıl taksim edildiğidir. Sonrasında ise bölüm, Hz. Ömer döneminde fethedilen Irak ve Şam bölgesindeki Sevâd arazilerinin durumunun sahabe arasında ihtilaf konusu olduğunu ele almaktadır. Zira o zamana kadarki uygulama savaş neticesinde ne elde edilmişse, devletin payı ayrıldıktan sonra geri kalan bölümü mücahitler arasında taksim edilmesi yönündeydi. Fakat Hz. Ömer bu teamül dışında

⁷ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 32.

⁸ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 32.

⁹ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 33.

hareket ederek, toprak ve bölgenin nehirlerinin vergi karşılığında sahiplerinde kalmasını emretti. İşte buraya kadar ilgili rivayeti ele alan Ebû Yusuf, sonrasında o döneme ait altın ve gümüşün birbirine oranını ifade eden bilgiler vermektedir. Şöyle ki: “..... Ey müminlerin emiri; “Ne istediğini beyan et, iştelim” dediler.

Hiz. Ömer’de, devamla: “Kendilerini haklarından menettiğimi düşünen bu topluluğun dediklerini dinledik. Zulmen kendilerine ait bir şeyi, başkalarına vermekle, ahirette zillet ve sıkıntıya düşmekten Rabbime sığınırım. Ancak, herkesçe bilindiği gibi, Kisra’nın memleketi fethedilip ganimet olarak alınan pek çok mal, eşya, mücevher ve diğer ganimetlerden beşte bir çıkarılıp, bilinen yerlere sarf ettim ve halen sarf etmekteyim. Kalan beşte dördü de taksim ettim ise de buna benzer bir ganimetin bundan sonra elde edilme ihtimali azdır. Arazi sahiplerinden alınmak üzere, cizye belirlemek suretiyle, beytülmal için yıllık daimî bir miktar gelir elde dilmesi görüşümdedir. Gelecekte bu gelirlerle mücahitlere, dullara, yetimlere ve daha sonra gelecek olan bunlar gibi muhtaçlara verilmesini uygun buluyorum. Zira Irak tarafında fethedilen, bunun gibi büyük ülkeleri ve aynı şekilde, Şam, Cezire, Kufe, Basra ve büyük Mısır ülkesini muhafaza etmek ve hudutlarında asker bulundurup, onlara maaş ve bahşış vermek lâzım geleceği bir gerçektir. Bu halde bu arazi ve sahipleri, diğer ganimet malları gibi taksim edilirse, bu zarurî masraflara karşı gelir kalmayacaktır.” diyerek sözlerini bitirdi.

İstişare için orada bulunan Ensar da: “Reyiniz isabetli, sözünüz çok doğrudur. Çünkü fethedilen bu memleketler ve İslâm beldelerinin hududu asker ve yiyecekle doldurulmaz ve askere geçinebilecekleri maaş verilmezse, ehli küfr ve şirkin kendi memleketlerine dönmeleri şüphesizdir.” diyerek, hepsi birden Hiz. Ömer’in görüşünü benimsediler.

Bundan sonra Hiz. Ömer: “İşte, hak ortaya çıktı, dedi ve araziye, mevkiine göre haraç, arazi sahiplerine de tahammüllerine göre cizye vazetmek üzere, aklîselim bir memurun seçilmesini teklif etti. Huzurda bulunanlar da ittifakla Osman b. Huneyf’i seçtiler. Onun dirayetli, tecrübeli, akıllı bir kimse olduğunu söyleyip bu mühim işler için onun gönderilmesinin iyi olacağını bildirdiler. Bunun üzerine Hiz. Ömer, Osman b. Huneyf’i derhal Irak arazisinin ölçülmesi için görevlendirdi ve gönderdi. Hiz. Ömer’in vefatından bir sene önceye kadar Kufe haricinde bulunan bütün arazinin beytülmalâle ait olan geliri, on milyon dirheme ulaşmıştı. O zaman kullanılan dirhem, bugünkü dirhemlerden iki buçuk danik daha fazlaydı. Danik ise dirhemden altıda birine eşitti. O zaman kullanılan *dirhem bir miskal* vezninde demektir.”¹⁰

5. Sevâd Arazisine Yapılan Muamele

Sevâd arazisi ile alakalı olarak Hiz. Ömer’in uygulamalarını ele alan bu konu bize dönemin devlet gelirleri hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca vergi kalemleri, vergi veren halkların ödeme durumları da dikkate alınan hususlar arasındadır. Dikkat çeken hususlardan bir başkası ise altın ve gümüşün piyasadaki konumunun eşit oluşudur.

¹⁰ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 36.

Seriy b. İsmail bize Âmir eş-Şabi'nin şöyle dediğini nakletti: “Hz. Ömer'in hilafeti zamanında Irak sevâdının yüzölçümü otuz altı milyon cerîbe¹¹ ulaşmıştır. Ziraat arazisinin bir cerîbine, yıllık 1 dirhem veya hâsılattan 1 kafız olarak belirledi.¹² Üzüm bağı için cerîbine 10 dirhem, hurma bahçesi için cerîbine 5 dirhem harâc koydu. Şahıslar ise üç kısma bölünüp durumlarına göre düşkünlere 12, ortalara 24, iyilere 48 dirhem yıllık cizye belirlendi.”¹³

Saîd b. Ebî Arûbe bize Katâde vasıtasıyla Ebû Miclez'in şöyle dediğini nakletti: Halife Hz. Ömer bu tertibatı icradan sonra kendisine vekâleten hem ahaliye namazda imamlık etmesi hem de arazi ceriblerini sayıp kaydetmesi için Ammâr b. Yasir'i vazifelendirdi. Kullar arasında şer'î hükümleri icra ve beytûlmâl'i muhafaza için Abdullah b. Mesud'u, araziyi ölçmek üzere de Osman b. Huneyf'i tayin edip Kufe'ye gönderdi. Maişetleri için de onlara her gün için bir koyun tertip etti. Bu koyunun yarısını Ammar b. Yâsir'e, dörtte birini Abdullah b. Mes'ûd'a, kalan dörtte birini de Osman b. Huneyf'e tahsis edip aralarında bu şekilde taksim etmelerini emretti. Sonra kendilerine hitaben: “beytûlmâl'e gerek kendi nefsimin tasarrufu gerek sizin tasarrufunuz, bir velinin yetimin malına tasarrufu makamındadır. Çünkü Allah Teâlâ yetimin velisi hakkında: “(Velilerden) kim zengin ise (yetimin malını yemeye tenezzül etmesin müstağni olsun) kaçınınsın, kim de fakir ise o halde örfe göre, muhtaç olduğu kadar israf etmeksizin) yesin.”¹⁴ buyurmuştur. Her gün bir koyun masrafı olan arazi süratle harap olacağından, bir koyun masrafını Hz. Ömer çok görmüştür. Osman b. Huneyf araziyi ölçtü. Üzüm bağının cerîbine 10 dirhem, hurma cerîbine 8 dirhem, şeker kamışı cerîbine 6 dirhem, buğday ekilen arazinin cerîbine 4 dirhem, arpa ekilen arazinin cerîbine 2 dirhem harâc koydu. Şahısları da üç sınıfa ayırdı. Durumu zayıf olanlardan 12, orta sınıfa 24 ve iyi durumda olanlara 48 dirhem cizye koyup, kadınları ve çocukları vergiden istisna etmiştir. Bazı rivayetlerde, hurma cerîbine 10, üzüm bağı cerîbine 8 dirhem harâc konduğu bilgisi mevcuttur.¹⁵

Muhammed b. İshâk bize, Harise b. Madrib'den şöyle nakletti: Hz. Ömer Irak Sevâdının Müslümanlar arasında taksimini istemişti. İlk iş olarak çiftçilerin sayılmasını emretti. Sayımdan sonra, her mücahidin hissesine 2-3 çiftçinin düştüğünü görünce, bu konuda sahâbe ile istişare etti. Hz. Ali; “Irak sevâdının taksim edilmeyerek, İslam'ın ileride zuhur edecek ihtiyaçları için beytûlmâl'e bırakılması görüşündeyim.” dedi. Bu istişareden sonra, Hz. Ömer sahabeden Osman b. Huneyf'i harâc koymak vazifesi ile yanındakilerle birlikte gönderdi. Osman b. Huneyf, memur edildiği yere varınca onların durumuna göre 12, 24 ve 48 dirhem cizye koydu. Hz. Ali'nin: “Kendi aranızda mukâtele ve mudârebe

¹¹ Cerîb yüzölçümü olarak on bin arşın yüzölçümünde olan arazidir. Ağırlık olarak 4 kafızdır. 1 kafız 16 kilogram olduğuna binaen bir cerîb yaklaşık 64 kilogramdır.

¹² Ağırlık ölçüsüdür, yaklaşık 16 kg.

¹³ Ebû Yusuf, “Kitâbu'l-Harâc”, s. 46.

¹⁴ Nisâ, 4/6.

¹⁵ Ebû Yusuf, “Kitâbu'l-Harâc”, s. 47.

etmeyeceğinizi bilmiş olsaydım Irak Sevadını aranızda taksim ederdim” buyurduğu rivayet edilmiştir.¹⁶

Seriy, bize Şa’bî’den şöyle nakletti: Hz. Ömer her bağ cerîbine 10, hurma cerîbine 5, her sulu tarlaya ister işlensin ister işlenmesin son olarak 1 dirhem, yağmur ile sulanan hurma tarlasına bir öşür (1/10), kova ile sulanan tarlaya yarım öşür [1/20] haraç koydu. Tarlası ekilen hurmalığın, yalnız tarla mahsulünden 1 öşür alır, hurmasından hiçbir şey almazdı.¹⁷

Haccâc b. Ertât bize, İbn Avf’ın şöyle dediğini nakletti: Hz. Ömer Cebel-i Hilvan’dan başka araziyi ölçtürerek gerek ma’mur olsun, gerek gayr-i ma’mur bulunsun gerek külfetsiz sulansın gerek külfetle sulansın, gerek ekilip, biçilir olsun, gerek muattal bulunsun her bir cerîb arazi üzerine bir kafiz ile, bir dirhem harâcla sorumlu tutmuştur. Ayrıca zengin olanlara 48 dirhem, orta halde bulunanlara 24 dirhem, fakirlere ise 12 dirhem cizye koymuştur. Vergi durumlarını bildirenlere kurşundan bir parça mühür yaptırıp, boyunlarına astırmıştır. Kendilerine yardım olarak hurma ağaçlarını vergiden muaf tutup, bağların her cerîbinden 10, susam ekilen arazinin cerîbinden 5, yaz sebzesinin cerîbinden 3, pamuk cerîbinden 5 dirhem alınmak üzere vergi koydular.¹⁸

Konunun başında itibaren takip edilen usul ve esaslardan ortaya çıkan, adalet ve reel piyasa konjonktürüne uygun davranıştır. Ayrıca vergiye tabi olan malın çeşidine göre, o malın bedeli, vergi olarak tahsil edilmiştir. Kanaatimizce bu verginin gümüş cinsinden tahsil edilmesinin nedeni, ilgili coğrafyada dirhem tedavül ediyor olmasının yanında, nüfusa oranla gümüş para basımının yaygın olmasıdır. Zira o dönemde gümüş, günümüzde olduğu gibi piyasa değerini kaybetmemiş bilakis altın ile değer olarak başat rol oynamıştır. Gümüşün değeri ile olarak naslarda bahsedilen 1 miskal altın 10 dirhem gümüşe karşılık gelmektedir. Bu göstermektedir ki gümüşün piyasa alt sınır değeri, altın fiyatının onda biri kadardır. Fakat bu ölçünün üst sınır için geçerli olmadığı ilgili rivayetler ışığında söylenebilir.

6. Şam ve Cezîre Arazisi

Ebû Yusuf, bu başlıkta çeşitli meselelere değindikten sonra tabiin dönemi halifelerinden örnekler vererek harac vergisi uygulamalarından örnekler vermiştir. Abdülmelik b. Mervân halife olunca, Dahhak b. Abdurrahman el-Eş’arî’yi o tarafa tayin edip gönderdi. Dahhâk, alınan cizye miktarını azımsadı. Halkı saydırıp, deftere kaydetti. Bütün halkı işçi ve çiftçi itibar ederek her kişinin yılda kazanacağı malı hesap edip, ondan kendi nafakasını, yiyeceğini ve giyeceği elbise vesair ihtiyaçlarını çıkardı. Bir yılın çalışma günlerini hesapladı. Ondan bayramları da çıkarttı. Bir kişinin masraflarının dışında yılda 4 dinar fazla gelir elde edileceğinin anlaşılması üzerine, herkesi eşit tutarak, bu miktar cizye ödemeye mecbur etti.

Emlak haracı hususunda ise bulunduğu yerin uzak veya yakınlığına göre düzenleme yapılmıştır. Şöyle ki:

¹⁶ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 47.

¹⁷ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 47.

¹⁸ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 47.

- 1- Yakın olan 100 cerib ziraat arazisine 1 dinar.
- 2- Uzak olan 200 cerib ziraat arazisine 1 dinar.
- 3- Yakın olan 1000 adet üzüm bağ köküne 1 dinar.
- 4- Uzak olan 2000 adet üzüm bağ köküne 1 dinar.
- 5- Yakın olan 100 adet zeytin ağacına 1 dinar.
- 6- Uzak olan 200 adet zeytin ağacına 1 dinar, olmak üzere vergi koymuştur.

Yaya olarak bir günden az zamanda varılan yer yakın, bir günden fazla zamanda varılan yer ise uzak kabul edilmişti. Şam, Musul ve çevresine de bu şekilde muamele edilmiştir.¹⁹

7. Hz. Ömer'in Sahabeye Ganimet Taksimi

Hz. Ebûbekir'in halifelik zamanında ganimet malları Medine'ye ulaştığında, Efendimiz (s.a.v) tarafından kendisine mal vaad edilmiş olanları çağırması üzerine yanına gelen sahabelerden Câbir b. Abdullah: "Efendimiz Bahreyn'den ganimet geldiğinde iki eliyle işaret ederek sana şöyle şöyle vereceğim" dediğini hatırlatması üzerine Hz. Ebûbekir bu sözü yerine getirmiştir. Geri kalan malı sahabeler arasında eşit şekilde paylaşmıştır. Başka bir sahabe içimizde farklı derecede kişiler varken bunu dikkate alsaydınız dediklerinde cevaben: "İslam dinindeki kıdemleri, gazalarda geçen hakları ve fazilet yönünden üstünlükleri malumdur. Lâkin zikrettiğiniz hususiyet ve meziyetlerin sevap ve mükâfatı Cenâb-ı Hak tarafından verilecektir. Taksim olunan mallar ise maaş kabilinden olup bunda eşitlik, imtiyazdan daha hayırlıdır." dedi.²⁰

Hz. Ömer döneminden fethedilen birçok yerden yüklü miktarda harac ve ganimet gelmesi üzerine, halife gelirlerin dağıtımını kişilerin Hz. Peygamber'e yakınlıkları nisbetinde yapmıştır. Şöyle ki: Muhammed b. Amr b. Alkame'nin bize, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf'tan rivayet ettiğine göre, Ebû Hureyre şöyle demiştir: Valisi bulunduğum Bahreyn'den 500 bin dirhem getirdim. Geceleyin Hz. Ömer'in huzuruna gelip:

— "Ey Müminlerin Emiri! Bu malı benden teslim al" dedim. O:

— Ne kadardır? diye sordu. Ben de:

— "Beş yüz bin dirhem" diyerek miktarımı bildirdim.

— "Beş yüz bin ne kadardır, bilir misin?" diye tekrar sordu. Ben de:

— Evet bilirim. Beş kere yüz bindir, dedim. O, bana:

— "Sen uykusuzsun, git bu gece yat da sabah olunca gel" diye emretti. Bunun üzerine gittim ve ertesi gün tekrar huzuruna çıkarak:

— "Bu malı benden alınız dedim." Hz. Ömer tekrar:

¹⁹ Ebû Yusuf, "Kitâbu'l-Harâc", s. 52.

²⁰ Ebû Yusuf, "Kitâbu'l-Harâc", s. 52.

— “Ne kadardır? diye sordu.” Ben de:

— “Beş yüz bin dirhemdir” diye beyan ettim. O:

— “Helal maldan mıdır? diye sorunca, ben cevaben:

— “Orasını bilmem, ancak miktarını bilirim” dedim. Halife, orada bulunanlara hitaben :

— “Ey insanlar! Pek çok mal geldi. Aranızda nasıl taksim edeyim? İsterseniz ölçerek, İsterseniz sayarak, isterseniz tartarak taksim edilsin.” deyince; mecliste hazır bulunanlardan birisi:

— “Ey Müminlerin Emiri! Herkesin ona uyacağı ve ona göre alacağı bir defter tutulsun.” diye teklifte bulununca, Hz. Ömer bu teklifi kabul etti.

Muhacirlere beşer bin, Ensar’a üçer bin ve Efendimiz’in eşlerine on ikişer bin dirhem hisse ayırarak, herkesin hissesini kendisine gönderdi. Efendimiz (s.a.v.)’in zevcelerinden Zeynep binti Cahş’ın hissesi kendisine ulaşınca, bunun Efendimiz (s.a.v.)’in zevcelerinin hepsinin hissesi olduğunu ve taksim edilmesi için kendisinin görevlendirildiğini zannederek:

— “Allah Ömer’i affetsin. Arkadaşım olan Hz. Peygamber’in Hanımları arasında benden daha muktediri varken niçin beni bu işe seçti?” dedi.

— “Bunun hepsi senindir.” denilince de zühd ve cömertliğinden dolayı bu malı yere koyup üzerini örttü. Kendisi ona hiç el sürmedi. Yanında bulunan kadınlardan birine; örtüyü göstererek:

— “Şunun altından bir avuç al filanın hanesine, bir avuç al, filanın hanesine götür” diyerek bütün malı tasadduk edip dağıttıktan sonra, o kadın:

— “Benim üzerinizde hakkım olduğu halde, benim için bir şey emretmediniz” deyince,

— “Örtünün altında ne kalmışsa senindir” buyurdu. Örtü kaldırılıp altındaki sayılınca 85 dirhem olduğu görüldü. Bu miktarı kadına verdikten sonra, iki elini kaldırarak:

— “Ya Rabbi! Bu seneden başka bana Ömer’in atıyyesini nasip eyleme.” diye Allah’a tazarru ve niyazda bulundu. Efendimiz’in hanımlarından ilk önce vefat edip, Hz. Peygamber’e kavuşan ilk o oldu.²¹

Hz. Ömer Ensarın hisselerini, Zeyd b. Sabit’e dağıtmak üzere emanet etti. O da, Medine’nin yukarı tarafında meskun olan yâni evleri Mescid-i Nebevî’ye uzak bulunanlardan başladı. Evvelâ, Benî Abdüleşhel kabilesine, ondan sonra Evs kabilesine, sonra Hazrec kabilesine taksim edip, kendi amcazadeleri olan Benî Malik b. Neccar ile kendi nefisini herkesten sonraya bıraktı. Zira bunların evleri Mescid-i Şerifin etrafındaydı.²²

8. Hicaz Arazilerinin Durumu

Burada hicaz bölgesindeki arazilere Hz. Peygamberin koymuş olduğu harac hükümleri geçerlidir. Zira Efendimiz hayatta iken bu bölgeler fethedilmiş ve hükümleri beyan edilmişti.

²¹ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 56.

²² Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 56-57.

Ebû Yusuf der ki: “bize kadar ulaşan haberlere göre Hz. Peygamber, Araplara ait fethettikleri arazilerden öşür alınmasını emretti. Bu arazilerden harac alınmasını emretmedi. Bizim görüşümüz de bu yöndedir. Zira Mekke ve Harem bölgesinden harac alınmamaktadır. Aynı hüküm Tâif ve Bahreyn de dâhil olmak üzere diğer Arap toprakları içinde söz konusudur. Bilinmektedir ki, putperest olan Araplar hakkında hüküm öldürmektir, onların cizyeleri kabul edilmez. Diğer milletler hakkında hüküm bu yönde değildir. Hicaz dışındaki putperest Araplar hakkında da aynı hüküm geçerlidir.” Ayrıca “Sizden kim onları dost edinirse, kuşkusuz o da onlardandır.”²³ Ayeti kerimesine binaen Efendimiz (s.a.v.) Yemenli bir topluma, ehl-i kitap gibi muamele ederek cizye koydu. Buluğa ulaşan kadın, erkek her kişiye bir dinar cizye veya Muâfir denilen yerde üretilen muâfirî elbise alınmasını emrettiler. Araziye harâc koymayarak kaynak ve nehirlerden akan su ile sulanan araziye tam öşür, alet vasıtası ile sulanan araziye de masraflı olması sebebiyle yarım öşür alınmasını emrettiler.²⁴

Yemen veya Bahreyn gibi hicaz bölgesi toplumlarında para birimi olarak dinar kullanılmaktadır. Efendimizin bu bölgelerden dinar istemesi buna mebnidir. Fakat Hz. Ömer döneminde Bahreyn’den gelen yüklü miktarda dirhemde bize göstermektedir ki, yörede hem altın hem de gümüş para kullanılmaktadır.

Ebî Râfi’den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber Medine’ye hicret ettiklerinde bir kavme bir arazi tahsis etmişler, fakat bunlar, Hz. Ömer’in halifeliği zamanında bu araziye işletemedikleri için sekiz bin dinar yahut sekiz yüz bin dirheme satmışlar, parasını da Hz. Ali’ye emanet etmişler. Akabinde emanet parasını almaya gittiklerinde paranın eksik olduğunu görünce, o kavim “bu para eksik” dedi. Hz. Ali onlara: “Zekatınızı hesaplayınız” buyurdu. Bu ihtar üzerine zekatlarını hesaplayıp parayı tekrar saydı. Gördü ki paradan sadece zekat miktarı eksilmiş. Hz. Ali: “Siz, benim zekatı verilmemiş malı muhafaza edeceğimi mi zannediyorsunuz”, buyurmuştur.²⁵

Bu rivayette iki tane problem söz konusudur. İlk olarak, sekiz bin dinar ve sekiz yüz bin dirhem gibi bire yüz oranındaki farklılık ravinin şekkinden kaynaklanmaktadır. Farklı nüshalar arası yapmış olduğumuz karşılaştırmalar neticesinde bu husus daha da netleşmiştir. İkinci husus, devlete ve topluma bir şekilde faydası olmayan mal, mutlaka faydalı hale getirilmek istenmiştir. Ayrıca rivayetteki rakam bazlı olmayıp sadece para cinsiyle ilgili olan tereddüt, o dönemde her iki paranın kullanılıyor olmasıdır.

9. Harp veya Sulh Yoluyla Elde Edilen Ölü Topraklar

Araplardan ehli kitap olanlara, Arap olmayan kavimlere yapılan muamele yapılıp, kendilerinden cizye alınır. Nitekim Hz. Ömer, “haraca bedel olarak Benî Tağlib kabilesine cizyeyi artırdı. Efendimiz (s.a.v.) de Yemen halkından baliğ olmuş her kişiden bir dinar veya bu değerde bir cizye koydu. Hanefî fakihlere göre de bunlar ehli kitap hükmündedir.”²⁶

²³ Mâide, 3/51.

²⁴ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 71.

²⁵ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 74.

²⁶ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 79.

Arap olan toplumların putperest ve ehli kitap olmaları yönünde yapılan ayırım, bir önceki başlıkta (hicaz arazilerinin haracı) anlatılmıştı. Aynı rivayet bu başlık altında ele alınması, sahipsiz toprakların sahiplenilmesinde ve alınacak olan verginin belirlenmesinde geçerli olması nedeniyledir.

10. Atların Zekatı

A'meş bize İbrahim Nehai vasıtası ile Mesruk'un şöyle dediğini rivayet etmiştir: “Hz. Peygamber (s.a.v), Muâz b. Cebel'i Yemen'e gönderdikleri zaman, her otuz sığırdan iki yaşında erkek veya dişi bir dana, her kırk sığırdan da üç yaşında bir dana alınmasını emretmiştir.” Bu hadisin bir benzeri de Hz. Ali'den rivayet edilmiştir. At ve kısraklardan alınması lâzım gelen zekatta ihtilaf vardır. Ebû Hanîfe, “arazide otlayan atların her birine zekat olarak bir dinar alınmasının gerektiğini İbrahim Nehai'den, hocam Hammad b. Süleyman bana rivayet etti.” demiştir. Hz. Ali'den böyle bir rivayet de bana ulaşmıştır. Fakat Hz. Ali'den ilgili rivayetin aksine başka bir rivayette de Efendimiz (s.a.v.): “Ümmetim için köle ve kısrak zekatını affettim.” buyurmuştur.²⁷ Hanefilerin diğer fakihlerden ayrı olarak sâime olan dişi atlardan (kısrak) at başına bir dinar alınması hususundaki rivayette budur.

11. Vergide Artırma, Eksiltme Yapılması ve Zekatın Sarf Yerlerinde Siyasi Otoritenin Yetkisi

Her dönemde olduğu gibi tabiin dönemi ve sonrasında da altın ve gümüşün farklı kalite ve ayarları bulunmaktaydı. Her ne kadar bu başlıkta, bu ayarlara ve kaliteye değinen net bir açıklama olmasa da siyasi otorite tahsil edilen vergide buna dikkat edilmesi gerektiğinin farkındadır. Zira İran valisine Ömer b. Abdülaziz'in talimatı buna işaret etmektedir.

Abdurrahman b. Sâbit b. Sevbân bize babasının şöyle dediğini nakletti: Ömer b. Abdülaziz, Abdülhamid b. Abdurrahman isimli zata şu mektubu yazdı: “Valiliğinizin tasarrufu altında bulunan araziye tahkik et. İmar edilmemiş olan araziye, imar edilmiş araziye, imar edilmiş araziye de imar edilmemiş araziye kıyas etme. Yani, imar edilmemiş olan araziye bir miktar vergiyle sorumlu tutarsan, tahammül ve takatince ondan bir miktar şey alarak, imar oluncaya kadar ıslahına çalışmalısın. Mahsul vermeyen arazi imar edilmiş olsa bile ondan bir şey alma. İmar edilmiş araziden alacağınız haracı yumuşaklık ve merhametle alıp, arazi sahiplerini nefret ettirecek surette onlara kötü muamelede bulunmayınız. *Haracı, içerisinde altın karışımı ve işçilik olmayan yedi miskal veznindeki gümüş dirhem olarak almanı emrediyorum. Ayrıca nevrüz ve mihrican'da İranlıların hükümdarlarına verdiği tarzda hediyelerini kabul etmemeni, kağıt ve fetih ücreti, ev kirası, nikâh akçesi kendilerinden harac dışında fazla hiçbir akçe almamamı emrediyorum. Arazi sahiplerinden İslâm dini ile müşerref olanlara harac yoktur.*”²⁸

12. Göllerdeki Balığı Satmak

Hasan b. Umâre, bize Hakem b. Uteybe vasıtasıyla İbrahim'in şöyle dediğini rivayet etti: “Bir yerin içinde mahsur olup, kaçacağı bir yer olmayan; balıkların bir kısmını

²⁷ Ebû Yusuf, “Kitâbu'l-Harâc”, s. 90.

²⁸ Ebû Yusuf, “Kitâbu'l-Harâc”, s. 99.

görüyorsan satın alınmasında beis olmayıp, caizdir.” Hz. Ali’nin Burs Gölü diye anılan balık gölünü dört bin dirhem bedelle ihale etti. Bu akdi, deri üzerine yazdığı bir belge ile tescil etmişti. Bu belgenin kendilerine verilmesi kabz ve teslimine karine olmasıyla ilgiliydi.²⁹

13. Mera ve Çayırlarla Alakalı Hükümler

Bir önceki başlıkta olduğu üzere kira ihalelerinde dirhem kullanıldığına diğer bir örnek, çayır ve meraların kirasıyla ilgilidir. Örneğin: “Bir kimse, sığırlarını götürüp, diğer bir kimsenin mülkü olan kamışlıkta otlatması caiz değildir. Otlatması nedeniyle bozduğu ve noksanlaştırdığı şeyleri tazmin eder. Nitekim sahibi tarafından o kamışlıkta bulunan kamışın satılması veya başkasına kiraya verilmesi caizdir. Hz. Ali, Burs kamışlığını dört bin gümüş dirhem bedel ile ahalisine icare edip, bu hususta deri üzerine bir senet yazarak, kendilerine verdiği buna delildir. Bu kamışlığın, satılması ve satın alınması caiz olmayan şeyler kabilinden olsaydı kiraya verilmesinin de caiz olmaması gerekirdi. Zira meraların satılması ve icara verilmesi caiz değildir. Bir köy halkının, çayır ve çimenlik olarak kendi mülkleri olan meralardan başka dağ ve ovada odun ve başka ürünlerinden yaralandıkları yerler vardır. Ormanları olmadığı gerekçesi ile bu yerler başka kimselerin kullanımına açılması halinde, aşırı kesim ve kullanım nedeniyle genel bir zarara neden olacağı için yasaklayabilirler. Ancak, etraflarında sahipsiz olan diğer mera ve odun kesecek yerleri bulunması halinde bu meradan ve odunluktan hiçbir kimseyi men etmeleri caiz değildir.”³⁰

14. Sevâd Arazilerinin Kabulü ve Görevli Tayini

Her dönemde olduğu gibi, piyasa şartlarında genel işleyişin bir yansıması veya sonucu kabilinden dalgalanmalar bulunmaktadır. Günümüzde bu dalgalanmalar değişik saik ve nedenlerle çoğalsa da aslında dünyanın kuruluş düzeni diyebileceğimiz bir olgudur. Her ne kadar burada aklımıza ilk olarak piyasanın işleyişi mal ve para dengesi gibi olgular gelse de, aslında bu olgunun farklı bir arka planı olduğuna işaret eden Ebû Yusuf’un değerlendirmesi dikkat çekicidir. O şöyle der: “Muhakkak ki, adalet, mazluma acımak ve zulümden kaçınmak, bol ecir ve sevapla beraber, harac vergisinin çoğalıp artmasına ve beldelerin imarına vesiledir. Bereket, ancak adaletle beraber bulunur, zulüm ve haksızlıkla da yok olur. Zulüm ve haksızlıkla alınan harac hem miktarca azalır ve hem de beldeleri harap eder. İşte Ömer b. Hattâb, Sevâd arazisinin haracını, mükelleflerden adalet ve insafla toplardı. Bu nedenle, milyonlarca dirhem harac toplardı. Ayrıca Hz. Ömer’in zamanında bir dirhem’in ölçüsü ve kıymeti bir miskal altının değerine eşitti. Ey Müminlerin Emiri, bir veya iki ay arayla, mezalim meclisleri (mahkemeleri) kursan ve halka şikayette bulunup, haklarını arama ve müdafaa etme imkanı versen ve bu sayede Allah Teala’ya yakınlaşmış olursun. Ümit ederim ki, böylece halkın ihtiyaç ve sıkıntılarını görmezden gelen birisi olmaktan kurtulursun. Belki, bu işler, şehir ve kasabalarda, tabii seyrine girinceye kadar, sizin bir veya iki defa bu mahkemelere uğramanız yeterli olacaktır. Bu takdirde zâlimler, zulüm işlemiş olarak huzuruza çıkmaktan korkarlar ve bir daha zulüm yapmaya cesaret edemezler. Zayıf kimseler ise, senin bu meclislerde bulunup, durumlarına vakıf olmandan dolayı, ümitlenirler,

²⁹ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 100.

³⁰ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 116-117.

kalpleri kuvvet bulur ve sana olan hayır duaları çoğalır. Eğer mazlumların hepsinin şikâyetlerini bir toplantıda dinlemeniz mümkün olmazsa, kalanlarını ikinci bir toplantıda dinleyiniz. Zulme uğrayanların şikâyetleri, ikinci toplantıda da bitmezse, kalanlarının meselelerini üçüncü bir toplantıda halledersiniz. Şikâyet sahiplerini dinlerken sıraya riayet etmelisiniz, ilk müracaat sahibinin davasına siz de ilk önce bakmalısınız. Sonra sırasına göre dinlemelisiniz. Bu konuda hiçbir insanı, diğer bir insana tercih ederek, öne geçirmemelisiniz.

Vali ve âmilleriniz, sizin ayda değil, yılda bir defa mezalim meclislerinde hazır bulunduğunuzu bilirse, Allah'ın izniyle, zulüm yapmaktan vazgeçmeleri ve kendiliklerinden halka insafla muamelede bulunmaları kaçınılmazdır. Böyle davranmakla büyük sevaba nail olacağınızı ümit etmekteyim. Muhakkak ki, Allah Teala, herhangi bir müminin bir dünya sıkıntısını gideren kimsenin, ahiret kederlerinden birisini giderir.

Ameş bize Ebû Sâlih'den, o da Ebû Hureyre'den, Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: "Her kim ki, bir müminden herhangi bir sıkıntıyı uzaklaştırırsa, Allah'da, o kimseden kıyamet gününün sıkıntılarında bir sıkıntıyı uzaklaştırır. Her kim ki, dünyada bir Müslümanın ayıbını örterse, Allah'da o kimsenin kıyamet gününde bir ayıbını örter."³¹

Hz. Ömer'in adalet duygusu ve etrafında bulunun arkadaşlarının ona yardımcı olmalarına örneklerden bir başkası da vergi görevlisinin halktan birine haksız muamele ederek, yüz kırbaç vurduğunu öğrenen Hz. Ömer'in kısas yapmak istemesi şeklinde gelişir. Amr b.Âs'ın zekat görevlisinin onuru ve halkın gözünde görevlilerin değerinin düşmemesi gibi bir maslahata binaen mazlumun gönlünün kısasın paraya çevrilmesi yoluyla çözümlenmesi şeklinde karşımıza çıkar. Zira Amr b.Âs'ın her kırbaça karşılık iki dinar verilmesi teklifini kabul eden mazlum, iki yüz dinar verilmek suretiyle memnun edilmiştir. Burada görülen husus diyet, kısas gibi vesair cezaların nass ekseninde olmamak kaydı ile alternatif cezalarla telafi edilebileceğidir. Bunun da mazlumun azami yararı göz önünde bulundurularak tatbik edildiği görülmüştür.³²

15. Benî Tağlib Hristiyanları Hakkında

Halife'nin Benî Tağlib kabilesine Hz. Ömer'in neden fazla vergi koyduğu ile alakalı sorduğu soruya Ebû Yusuf'un verdiği cevapları içeren bu başlık, bu kabilenin güçlerinin artmakta olduğu, düşmanlarla sınır komşusu olmaları sebebiyle onlara meyletmeleri takdirinde, savaşta zorluk çekilmesi gibi gerekçelerle Hz. Ömer, aşağıda zikredilen şartlar altında sulh yapmıştır.

- 1- Çocuklarından hiçbirini Hristiyan yapmamak,
- 2- Mallarının zekatını iki katına çıkartmak,
- 3- Zekatın iki katına çıkartılmasına mukabil cizyeyi kaldırmak,

³¹ Ebû Yusuf, "Kitâbu'l-Harâc", s. 125.

³² Ebû Yusuf, "Kitâbu'l-Harâc", s. 129.

- 4- Bu kabileden olan her bir Hıristiyan'ın, otlatılan koyunları kırk tane olmadıkça bir şey almamak,
- 5- 40'a ulaşınca 120'ye kadar 2 koyun almak,
- 6- 120'den sonra 4 koyun almak,
- 7- Bütün mallarından alınacak zekatın anlatıldığı gibi iki kat alınması,
- 8- Keza deve ve sığırlarından, müslümanlardan ne kadar zekat almak vacip olursa bu kabileden olan Hıristiyanlardan iki kat alınması,
- 9- Bu kabilenin kadınlarına zekat konusunda erkekleri gibi muamele edilmesi,
- 10- Bu kabilenin çocuklarının bu muameleden müstesna tutulması,
- 11- Kendileri ile sulh yapıldığı günde, ellerinde bulunan araziden, Müslümanlardan alınanın iki katı alınması.

Bu olayda, konunun altın ve gümüşle alakalı kısmı şu rivayettir: İsmail b. İbrahim b. el-Muhâcir bize şöyle nakletti: Babam işittiği bir şeyi anlatırken şöyle dedi: Ziyad b. Hudayr'ı işittim, şöyle diyordu: Buradaki öşürlerin alınmasına, Hz. Ömer, ilk önce beni tayin etti ve emir buyurdu ki: "Hiçbir kimseyi teftiş etmeyesin. Sana uğrayanlar, Müslümanlardan olursa, yanlarındaki mallardan 40 dirhemden 1 dirhem al. Zimmîlerden 20 dirhemden 1 dirhem, zimmî olmayanlardan da öşür al. Benî Tağlib kabilesinin Hıristiyanlarına katı davranmanı emrediyorum. Zira bu kabile Arap kabilelerinden olup, sonradan ehl-i kitap oldukları için İslam'ı kabul etmeleri umulur."³³

16. Cizye ve Miktarı

Cizye, Benî Tağlib Kabilesi Hıristiyanları ile Necranlılardan başka gerek Irak Sevâdında, gerek Hîre isimli memleket gerekse sair memleketlerde bulunan, Yahudilerden, Hıristiyanlardan, Mecusilerden, Sâbîîlerden, Sâmirîlerden alınması vaciptir. Kadın ve çocuklardan cizye alınmaz yalnız erkeklerden alınır. Zengin olan erkeklerden her yıl 48 dirhem, orta halli olanlardan 24 dirhem, geçimini elinin emeği ile temin eden muhtaç kimselerden 12 dirhem gümüş alınır.³⁴ Bu rivayet sevad arazisinden alınacak vergi ile alakalı olarak daha önce ilgili yerde verilmişti ama cizye ile alakalı olarak aynı ölçünün verilmiş olması calibi dikkattir.

Başka yönden bir vergi oranı ise, Süfyân bize Abdullah b. Tavus'tan o da babasından Abdullah b. Abbas'ın rivayetidir. Şöyle ki: "Zimmîlerin malları affedilmiştir. Erkek ve kadınlarının mallarına zekat vacip değildir. Yalnız, ticarete kullandıkları mallarından öşrün yarısı (1/20) alınır. Ticaret emtia ve eşyalarının kıymeti, zekat nisabı olan 200 dirhem gümüş veyahut 20 miskal altına ulaşmadıkça ondan bir şey alınmaz. Kendilerinden cizyenin alınması için, dövme ve güneş altında ayakta tutmak veya başka şekillerde eziyet etmekte asla caiz değildir. Onlara bir fenalık yapmak, işkence etmek, hiçbir şekilde caiz değildir. Onlara yumuşak davranılır. Şu kadar var ki, cizyeyi ödemedikleri zaman, hapsedilirler ve borçlarını

³³ Ebû Yusuf, "Kitâbu'l-Harâc", s. 134.

³⁴ Ebû Yusuf, "Kitâbu'l-Harâc", s. 135.

ödemedikçe tahliye edilmezler. Yahudi, Hıristiyan, Mecusî, Sâbiî, Sâmirîlerden, bir kişi bile terk edilmeyip, hepsinden cizye alınır. Bu milletlerden hiçbir kimsenin terki veyahut birinden alınıp diğerinden alınmaması için memurlara izin ve ruhsat verilmesi caiz değildir. Zira bunlar canlarının ve mallarının, korunmasını cizye vererek teminat altına almışlardır. Cizye harâc makamındadır.³⁵

Ayrıca bu başlık altında, vergi memurlarının vergi toplamaya gittikleri beldenin sahiplerinden vergiyi peşin tahsil edip, anlaşılan şahsın ilgili yerin halkından taksitle o vergiyi tahsil etmesi üzerine anlaşma yapılmasının caiz olmadığı belirtilir. Çünkü bunda devletin zarara uğratılması söz konusu olabilir. Onun için memur gider tek tek herkesten o vergiyi kendi tahsil eder. Aynı zamanda bu şekilde muhtemel zulüm kapısı da kapatılmış olur.³⁶

17. Zimmîlerin Elbiseleri ve Takıları

Kamil b. el-A1â' bize Habib b. Ebî Sabit'den şöyle rivayet etti: Hz. Ömer, Sevâd arazisinin ölçülmesine Osman b. Huneyf'i memur tayin etti. Arazinin gerek imar edilmiş, gerek imar edilmemiş olan her bir cerîbi için 1 dirhem gümüş ile 1 kafiz zahire verilmesini tayin etti. Irak Sevâdında bulunan kafirlerin ödemesi gereken cizyeyi tespit etmek için boyunlarına mühür astırılarak yapılan sayımda 500.000 kişiden, önceden söylenen sınıflandırma üzerine cizye alınmıştır. Bu sınıflandırma ise kişilerin durumlarına göre senelik 48, 24 ve 12 şer dirhemdir. Sayımlar sona erince, tahsil memurlarına giderek mühürlerini çıkarttırmışlardır. Ubeydullah bize Nâfi'den, Hz. Ömer'in azatlısı Eslem'in şöyle dediğini rivayet etti: "Hz. Ömer, amil ve komutanlarına kâfirler hakkında bir mektup yazdı. Mektubun içeriği şöyledir: "Sakalı henüz çıkmaya başlayıp tıraş olanlardan cizye'nin kabul edilmesini, kadın ve çocuklardan cizye alınmamasını, cizyenin dört dinardan veya kırk dirhem gümüşten az olmamasını, her birinin üzerine yine iki ölçek (müd) buğday almalarını emretti. Ayrıca cizye alınacak olanlara boyunlarına mühür takılmasını da emretmişti." A'meş bize Umâre b. Umeyr'den, veya Müslim b. Sabih, Ebu'd-Duhâ'dan, O da Mesruk'tan, Muaz b. Cebel'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Efendimiz (s.a.v.), beni Yemen'e gönderdiklerinde, balığ olan her zimmîden 1 dinar almamı emir buyurdular."³⁷

Kanaatimizce burada aynı rivayetlerin tekrarı ile konunun ehemmiyeti ve kâfirleri üzerlerindeki alametler aracılığıyla belirleyerek, bir nevi vergi mükellefi kişileri, tam olarak tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca burada dikkat edilmesi gereken başka bir husus da, altın ve gümüşteki zekat, cizye ve harac nisabının yoruma açık olmadığını ispat etmektedir. Zira o dönemde altın ve gümüşün piyasa kur değeri aynı olmasına rağmen gene de altının nisabı 20 miskal gümüşünki 200 dirhemdir. Eğer bu nisap miktarları yoruma açık olsaydı, piyasa değeri eşit olan iki madenin nisabını birbirine eşitlemek gibi bir yorum yapılması beklenebilirdi. Bu eşitlemenin ise 20 miskale mi yoksa 200 dirheme mi veya burada ki örnek üzerinden gidilecek olursa 4 dinardan mı yoksa 40 dirhemden mi olacağı ise yorum yapanın zihninin insafına kalmış bir konudur.

³⁵ Ebû Yusuf, "Kitâbu'l-Harâc", s. 136.

³⁶ Ebû Yusuf, "Kitâbu'l-Harâc", s. 137.

³⁷ Ebû Yusuf, "Kitâbu'l-Harâc", s. 141; Yahya b. Âdem, "Kitâbu'l-Harâc", s. 66,68.

18. Öşürlerin Toplanması

Ebû Yusuf, halife Harun Reşid'e yazdığı, günümüz tabiriyle maliye hukuku diyebileceğimiz kitabında ona nasihatler ve sürekli olarak asr-ı saadetten örnekler vermiştir. Bu eserinde Ebû Yusuf, vergi toplama konusunu Müslüman, zimmî ve harbî olmak üzere üç sınıf olarak ele almaktadır. Tabii ki burada aslen zimmî konumunda olmayıp, Efendimiz (s.a.v.) tarafından bu konumda değerlendirilenler söz konusudur. Bilindiği üzere vergide aynı zekatta olduğu gibi nisap söz konusudur. Nisap ise 20 miskal altın yahut 200 dirhem gümüşdür. Nisabın miktarı her üç sınıf için eşit iken vergilendirme boyutuyla her sınıf için farklı mükellefiyetler vardır. Zira bu sorumluluk, Müslüman için kırkta bir iken, zimmî için yirmide bir, harbî için onda birdir.³⁸

Konuyu Ebû Yusuf şöyle ele alır: “memurun yanına gelen tüccarın elinde bulunan malların kıymetini hesap etsinler. Eğer, 200 dirhem gümüş veya 20 miskal altının kıymetine ulaşıyorsa, mallara kıymet takdir edip, değerlerini toplansınlar. Toplam maldan, Müslümanlardan dörtte bir öşür (kırkta bir), zimmîlerden yarım öşür (yirmide bir) ve harbîlerden tam öşür (onda bir) alsınlar.³⁹ 200 dirhem gümüş veya 20 miskal altından az olan mallardan bir şey alınmaz. Tüccar, memura birkaç defa uğrayıp da her defasında yanında bulunan mallar, nisaptan az olursa kendisinden bir şey alınmaz. Ayrıca bir sefer ödedikten sonra her uğradığında yanında bulunan mallar birbiriyle toplanarak, nisap miktarına ulaşsa bile, yine kendisinden öşür alınması caiz değildir. Bir kimsenin sikke olarak basılmış 200 dirhem gümüş veya sikke olarak basılmamış yani külçe 20 miskal altınla yahut 200 dirhem ham gümüş veya 20 miskal sikke olarak basılmış altınla, öşür toplayan memura uğrarsa, o kimse Müslüman ise dörtte bir öşür (kırkta bir) alır. Zimmîlerden yarım öşür (yirmide bir), harbîden ise tam öşür (onda bir) alır.⁴⁰

Ancak mükellef, tekrar memura uğrarsa bu malların üzerinden bir sene geçmedikçe hiç bir şey alınmaz. Aynı şekilde ticaret için eşya satın alıp oradan geçse bu ticaret malının kıymeti 200 dirhem gümüşe veya 20 miskal altına ulaşırsa kendisinden zekat alınır. 200 dirhem gümüşten veya 20 miskal altından eksikse bir şey alınmaz. Ancak, harbî olan kimseler, yanlarında bulunan ticaret eşyasının kıymeti 200 dirhem gümüşe ulaşırsa kendisinden öşür alınacağı gibi bir ay içerisinde darulharbe gidip gelse ve bir daha öşür memuruna uğrayınca, 200 dirhemlik eşyası bulunuyorsa kendisinden yine öşür alınır. Zira o harbî, darulharbe döndüğü zaman İslâm hükümleri üzerinden sakıt olacaktır. Eşyasının kıymeti 200 dirhem veya 20 miskalden noksan olursa kendisinden bir şey alınmaz. Çünkü sünnet yalnız 200 dirhem gümüş veya 20 miskal altın üzerine zekat koymuştur. Müslüman, 200 dirhemden 5 dirhem, zimmî 200 dirhemde 10 dirhem, harbî 200 dirhemde 20 dirhem zekat verir. Altında da aynı hesap geçerli olup, Müslümandan 20 miskal altından yarım miskal, zimmîden bir miskal ve harbîden iki miskal zekat alınır.”⁴¹

³⁸ Yahya b. Âdem, “Kitâbu'l-Harâc”, s. 24.

³⁹ Yahya b. Âdem, “Kitâbu'l-Harâc”, s. 169.

⁴⁰ Ebû Yusuf, “Kitâbu'l-Harâc”, s. 146.

⁴¹ Ebû Yusuf, “Kitâbu'l-Harâc”, s. 147.

Bu başlık altında daha fazla rivayetler ile anlatılmak istenen zekat hesaplamaları her aşamada halifeye sunulmuştur. Ayrıca zulme uğrayan zimmî ve harbîlerin durumlarına Hz. Ömer ve diğer halifelerin hassasiyetlerine değinilmiştir. Ebû Yusuf'un halifeye verdiği örneklerden en dikkat çekenleri ise Ömer b. Abdülaziz'e ait olanlardır.

19. Cürm ve Cinayet Haddi

Öldürmede muteber olan diyet 100 deve veya 1000 dinar veya 10.000 dirhem veya 2000 koyun veya 200 inek veya 200 takım elbisedir. Diyetlerden takım elbise, sığır ve koyunlarda ki alt sınır şu şekildedir: her takım elbise, kişinin hem altını hem de üstünü kapatacak iki parçadan oluşması, ayrıca hem ineğin hem de takım elbisenin kıymeti ellişer dirhem, her koyunun kıymeti ise beşer dirhem olması gerekmektedir. Hz. Peygamber ve sahabeden bu şekilde rivayet edilmiştir. Nitekim Muhammed. b. İshak merfû olarak Atâ'dan rivayet eder ki: "Efendimiz (s.a.v.) insanlar için, her çeşit mallardan diyet koymuştur. Deve sahiplerine 100 deve, koyun sahiplerine 2000 koyun, sığır sahiplerine 200 inek ve elbise sahiplerine 200 kat elbise takdir buyurmuşlardır."⁴²

İbn Ebî Leylâ bize Şâ'bî'den, Ubeyde es-Selmânî'nin şöyle dediğini rivayet etti: "Hz. Ömer diyetleri, altın sahiplerine, 1000 dinar, gümüş sahiplerine, 10.000 dirhem, deve sahiplerine, 100 deve, sığır sahiplerine 200 inek, koyun sahiplerine 2000 koyun ve elbise üretimi veya ticareti ile uğraşanlara 200 takım elbise ödemelerini emretti."

Eş'as bize, Hz. Hasan'dan şöyle rivayet etti: "Hz. Ömer ile Hz. Osman, diyete kıymet takdir ederek, diyete mahkum olan kimseleri muhayyer bıraktılar. Dilerse aynen 100 deve, dilerse bedel olarak kıymetini öderdi." Ebû Yusuf der ki: "Irak'ta, kendilerine yettiğim ulemânın kavli de budur. Medine âlimlerinin kavline göre, diyetler 12.000 dirhem gümüştür."⁴³

Yaralama ile alakalı diyet türleri yaranın oluşturduğu duruma göre çeşitlenmektedir. Kimi yara çeşitlerinin diyeti hükümeti adl ile veya daha fazlası ile telafi edilmektedir. Eti kesilip kemiği açığa çıkan, "mudiha" denilen yarada 5 deve veya 500 dirhem lazım gelir. Mudiha'nın diyetinden aşağı olan diğer yaraların diyetinin âkile tarafından ödenmesi gerekmez, yaralayan kimsenin malından ödenir. Mudiha ve ondan daha ağır olan yaraların diyeti akileden tahsil edilir. "Hâşime" tabir olunan yaralar ki, bunlar kemiğin de kırıldığı yaralardır, 10 deve veya 1000 dirhem alınır. "Munakkile" denilen yarada, bu yara, kemik kırıldıktan sonra yerinden de oynayıp çıkan yaradır, öşür ve yarım öşür, yani 15 deve veya 1500 dirhem lazım gelir. "Âmme" denilen yarada, bu yara dimağın üzerinde bulunan zar gibi olan deriye ulaşan yaradır üçte bir diyet lâzım gelir. Eğer bu yara dimağa ulaşması sebebiyle akıl zail olursa tam diyet lazım gelir.⁴⁴

⁴² Ebû Yusuf, "Kitâbu'l-Harâc", s. 168.

⁴³ Ebû Yusuf, "Kitâbu'l-Harâc", s. 169.

⁴⁴ Ebû Yusuf, "Kitâbu'l-Harâc", s. 171.

20. Hırsızlık Haddi

Hırsızlık cezası olarak, hırsızın elinin kesilebilmesi, çalınan malın miktarıyla alakalıdır. Bu hususta fakihler ihtilaf etmişlerdir. Bazıları: “Kıymeti 10 dirhem veya daha fazla bir miktara ulaşmayan malın çalınmasıyla elin kesilmesi lazım gelmez.” demişlerdir. Bazıları ise: “Kıymeti 5 dirhem veya daha fazlaya ulaşan malın çalınmasında el kesme vaciptir.” demişlerdir. Hicaz ehlinden bazıları: “Kıymeti üç dirheme ulaşan malın çalınmasında el kesme vardır.” demişlerdir. Ebû Yusuf der ki: “Sahabeye ulaşan rivayetlere dayanarak bu konuda en güzel gördüğümüz ve en güçlü olan -Allahu A’lem- 10 dirhem ve daha ziyade olan kavildir.” Hişam b. Urve buyurur ki: Efendimiz (s.a.v.) zamanında, kıymeti kalkan değerinde olan bir malı çalanın eli kesilirdi. Değersiz olan şeylerde el kesilmezdi. Abdullah b. Abbas buyurdu ki: “Kalkan fiyatından daha düşük bir değerde mal çalan kimsenin eli kesilemez. Kalkanın kıymeti ise 10 dirhemdir.” Abdullah b. Mesud’da: “Hırsızlık yapan kimse 1 dinar veya 10 dirhemden aşağı değerinde bir şey çalarsa eli kesilmez.” demiştir.⁴⁵

Bu rivayetlerde anlaşılan gümüş paranın değeri altının onda biri kadardır. Zekat, harac, cizye ve hadlerde belirlenen asgari tutarda nass da belirlenen sınıfların değer kaybı dikkate alınacak olursa, yapılması gereken şey fakirin menfaatine olan nisabın dikkate alınması isabetli gözükmektedir. Fakat hadlerin mümkün merteye düşürülmesi asıl olduğu düşünüldüğünde, farklı kanaatler de oluşabilecektir. Ama mükellefin yükümlülüğünde de zulme düşülmemesi için farklı yöntemler tatbik edilebilir. Örneğin bütün nisaplar toplanıp nisap kalemleri adedine bölünerek alınacak ortalamanın daha adil olacağı düşünülebilir. Aynı hesaplama aşırı kur yükselmesinde de dikkate alınabilir. Had bahislerindeki altın ve gümüş nisabında haddi düşürecek miktarın esas alınabilmesi de mümkündür.

SONUÇ

Ebû Yusuf’un Kitâbu’l-Harâc isimli kitabında, yirmi farklı başlık ve kırk dokuz yerde altın, gümüş ve türevleri ele alınmaktadır. Klasik Harâc ve Emvâl literatürünün her birinin konumuzu farklı başlıklar içerisinde değerlendirmesi ve her kitabın kendine özel metoduna işaret kabilinden, aynı rivayet yahut değerlendirmeler bu çalışmada ayrı ayrı ele alınmıştır.

⁴⁵ Ebû Yusuf, “Kitâbu’l-Harâc”, s. 184.

KAYNAKÇA

EBÛ YUSUF, Yakub b. İbrahim el-Kûfi, “Kitâbu’l-Harâc”, el-Mektebetu’l-Ezheriyye li’t-Turâs, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa’d, Sa’d Hasan Muhammed, Kahire ts.

KALLEK, Cengiz, “İslam İktisat Düşüncesi Tarihi Harâc ve Emvâl Kitapları”, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, 3. Baskı.

KEVSERÎ, Muhammed Zahid (ö. 1952), “Hüsnu’t-Tekâdî Fî Sîreti’l-İmâm Ebî Yusuf El-Kâdî”, Dâru’l-Envâr, Mısır 1948, 1. Baskı.

LEKNEVÎ, Ebu’l-Hasenât Muhammed Abdülhay (v.1304), *el-Fevâidü’l-behiyye fî Terâcimi’l-Hanefiyye*, Matbaatü’s-Sa’âde, Mısır 1324, 1. Baskı.

RAHÂBÎ, Abdülaziz b. Muhammed, “Fıkhu’l-Mulûk ve Miftâhu’r-Ritâci’l-Mursad alâ Hizâneti Kitâbi’l-Harâc”, Nşr. Ahmed Ubeyd el-Kubeysî, c. 1-2, Bağdat 1973.